
İDEAL YURTTAŞIN DİN ve MİLLET KRİTERİ

*Salim ÇEVİK**

ÖZET

Türk ulusal kimliğinin oluşum sürecinde dine biçilen rol üzerine yapılan analizler iki uç arasında savrulmaktadır. Ya laik Türk ulusçuluğunun dine hiçbir hayat hakkı tanımadığı, ya da tam tersine, Türk ulusal kimliğinin Sünni İslam ekseninde şekillendiği iddia edilmiştir. Bu indirgemeci yaklaşımlar, konunun çetrefilli karakterini göstermekten uzaktır. Bu yazıda, konuyu daha iyi analiz edebilmek için, kendi tarihsel tecrübemiz milliyetçilik literatürünün birikimleri ışığında ele alınmaya çalışılmıştır. Batı dışı topluluklarda, uluslar modernleşmenin bir sonucu değil, modernleşebilmenin bir vesilesi olarak ortaya çık(arı)mışlardır. Özellikle bir imparatorluktan ulus devlet yaratma çabaları kaçınılmaz olarak toplumu homojenleştirmeyi hedeflemiştir. Din bu homojenleşmenin önemli bir aracıdır. Dinin ulusal kimlikte oynadığı çelişkili rol dinin ulus oluşumunun farklı safhalarındaki rolünün değişmesinden kaynaklanmaktadır. Dinin ulusal kimlikteki yerini belirleyen unsur dinin toplumu homojenleştirme açısından oynadığı rolle ilgilidir. Din ulus oluşumunun ilk safhasında toplumun homojenleştirilmesi için önemli bir işlev görmüş ve bu süreçte milli kimlik din eksenli tanımlanmıştır. Gayrimüslimlerin büyük oranda ülkeden ayrılmasıyla beraber, din bu işlevini yitirmiş ve daha ileri düzeyde bir homojenleşme laik bir etnik kimlik vurgusuyla sağlanmaya çalışılmıştır. Dinin ulus oluşumundaki rolü iki yüzlüdür; ilk safhada merkezi unsur iken

* Bilkent Ü. Siyaset Bilimi Bölümü.

ikinci safhada bu rolünü dil eksenli tanımlanan etnik kimliğe bırakmıştır. Bu yeni safhada dinin işlevi sadece dini homojenliği korumaya devam etmektir. Yeni safhada din ulusal kimliğin negatif unsurudur, kimlerin ulusa dâhil olamayacağını belirler, ama ulusa kimlerin dahil olabileceği dil ekseninde belirlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Homojenleşme, Din, İslam, Ulus İnşası, Modernleşme, İmparatorluk, Ulus Devlet, Laiklik

Türkiye’de kimlik problemleri, çok partili hayata geçildiğinden beri, siyasi hayatın merkezî konularından birini oluşturmuştur. Pek çok gözlemciye göre, Türkiye’deki siyasi hareketler, ekonomik değil, kültürel ve kimliksel öğelere göre ayrılmaktadır. Bu siyasal ortamda, etnik kimlikler, mezhepsel kimlikler ve dinsel kimlikler sürekli olarak siyasetin taşıyıcısı olmakta: yurttaşlık esasına dayalı olduğu iddia edilen ulus tanımları etnik problemleri çözmekte başarısız olurken, tavizsiz bir laiklik anlayışı da gene hemen hiçbir dini kimlik sahibini tatmin etmeyen bir şekilde siyasetin belirleyici konusu olarak kalmaktadır. Bir yandan belli bir mezhep taassubu, gayrimüslimlere yönelik fiziksel ve sembolik şiddetle birleşirken, öte yandan hâkim mezhebin mütedeyyin mensubları da devletin uygulamakta olduğu din siyasetinden eşit derecede müstekiler. Bütün bunları göz önüne alınca, Türkiye’deki kimlik siyasetini tek bir paradigma eşliğinde açıklamak imkansız görünmektedir. Ne mevcut milliyetçilik teorileri, ne de laiklik üzerine son yıllarda dünya genelinde büyük bir artış gösteren çalışmalar, Türkiye’deki karmaşık durumu tek başına açıklayamamaktadır. Bu durumda Türkiye özelinde kimlik siyasetini anlamaya çalışan bir yaklaşım, konuyu hem ilgili teorik literatürden faydalanarak ama bu literatürün birikimlerini tarihsel kültürel bağlamına oturtturarak ele almak durumundadır.

Bu yazının amacı da tam olarak bunu başarmaktır. Yani, Türkiye’de din ve milliyetçilik üzerine kurulu devlet politikalarını, tarihsel gelişim süreci içerisinde analiz etmek. Konuyu tarihsel bağlamına oturtmak deyince, Türkiye’nin ayırt edici tarihsel tecrübesi şüphesiz Osmanlı ile yaşadığı süreklilik ve kopuşun analizini gerektirmektedir. Bu yönüyle Muhafazakâr Düşünce Dergisi’nin, Cumhuriyet Modernleşmesi’ni Osmanlı Modernleşmesi’nin devamı olarak ele alan yaklaşımı son derece sağlıklıdır. Gerçekten de Cumhuriyet Modernleşmesi’nin ve özellikle Cumhuriyet’in kimlik algısının şekillenmesinde en büyük tesir imparatorluk tarihsel arka planıdır.

Charles Tilly imparatorluğu “Muhtelif unsurların merkezi bir güce dolaylı yoldan bağlı olduğu birleşik ve geniş bir yönetim biçimi” olarak tanımlıyor¹. İmparatorlukları ulus devletlerden ayırt eden en önemli özellikleri sahip oldukları çoğulculuk olarak görünüyor. Ulus devlete geçiş ve ulus devleti muh-kemleştirme sürecinde Cumhuriyet Modernleşmesi’nin ana gündemini de bu karmaşık çoğulcu ve heterojen yapının yekpare ve homojen bir yapıya evrilmesi oluşturmuştur. İşte bu sebepten, bu yazıda Cumhuriyet Modernleşmesi ve kimlik siyaseti problemi “homojenleştirme” perspektifiyle ele alınmaya ve anlaşılmaya çalışacaktır.

Ulus inşa sürecinde dinin rolü nedir? Laik ulusçuluğun dinin anti tezi olması itibariyle din ve ulusçuluk çelişkili kavramlar mıdır? Eğer bunu doğru kabul edersek, hâkim din ile ulus inşa süreci arasında hiç bir ilişki olmadığı sonucuna mı varacağız? Türk ulus inşa projesinde İslam’ın oynadığı rolün sağlıklı bir değerlendirmesini yapabilmek için öncelikle din ve milliyetçilik literatüründe bu konu ile ilgili ne yazıldığına göz atmakta fayda var.

I- DİN VE MİLLİYETÇİLİK

Esasen din konusu milliyetçilik literatüründe uzun süre ele alınmamış, 90’lara gelene kadar bu konuda elle tutulur bir şey yazılmamıştır. Tabii, bunun böyle olmasında milliyetçilik literatüründe hakim paradigma olan modernist bakış açısının, diğer bütün primordial² unsurlar gibi, dini de ulus inşa süreci açısından önemsiz bulması rol oynamıştır. Bu hâkim kanaate göre, uluslar zaten bir kaç yüzyıllık muhayyel topluluklar olarak modernleşmenin ve kapitalizmin kaçınılmaz sonucu ve bir tür yan etkileridir³. Tarihsel bir sürece ve geçmişe dayanmazlar, tarihsel olarak ulusa atfedilen geleneklerin hepsi “icat edilmişlerdir”⁴. Bu yönüyle, bir insan topluluğunun mensup olduğu dini kimlik de,

1 Charles Tilly, (1998) “How Empires End” in Barkey Karen and Hagen Mark Von eds, *After Empire : Multiethnic Societies and Nation-Building : The Soviet Union and Russian, Ottoman, and Habsburg Empires* Boulder, Colo. : Westview Press p.3

2 İlkel gibi garip bir kelime kullanmamak adına kavramın İngilizcesini aynen kullanmayı tercih ediyorum. Primordial bağlar dil, etnisite, din gibi insanın doğuştan sahip olduğu özelliklerdir. Milliyetçilik literatüründe primordialist olarak tanımlanan grup -ki milliyetçi siyasetçiler dışında hemen kimsenin itibar etmediği, akademik olarak pek de ciddiye alınırılığı olmayan bir gruptur- ise modernistlerin tersine milletlerin inşa edilmiş yapılar olmadığını ve milletlerin, insanların doğuştan bağlı oldukları tabii kurumlar olduğunu iddia ediyor.

3 Benedict Anderson (1983) *Imagined communities : reflections on the origin and spread of nationalism*, London ; New York ; Verso ve Ernest Gellner (1983) *Nationalism*, Ithaca : Cornell University Press

4 Eric Hobsbawm and Terence Ranger eds (1983), *The Invention of Tradition*, Cambridge; New York: Cambridge University Press

tıpkı diğer unsurlar gibi, (dil, ortak tarih, anavatan vurgusu, ortak bir soydan gelme inancı vb.) ulus oluşum sürecine tesir etmez. Din ile ulusçuluk arasında illa bir ilişkiden söz edilecekse, bu ancak ulusçuluk fikrinin dinin yerini ikame etmesi açısından anlamlı olabilir. Yani, modernleşmeye paralel olarak gelişen sekülerleşme neticesinde, dinin insan toplulukları üzerindeki bağlayıcı rolü azaldıkça, bu boşluk ulus fikri tarafından doldurulmuştur. Bu teze göre, din var oluşu ile değil yok oluşu ile milliyetçilik ile ilişkilendirilmektedir. Din, gelecekteki toplumlarda insanların aidiyet duygusunu oluşturmada, insanoğlunun varoluşsal sorunlarına açıklama getirmekte ve insanların ölümle ilgili kaygılarını gidermekte idi. Din, insanoğlu üzerindeki tesirini yitirmeye başladıkça, bu işlevleri ulusçuluk görmeye başladı. Yani ulus fikri, Reformasyon hareketinin ve kilise karşıtı hareketlerin beklenmedik bir yan etkisi olarak ortaya çıkmıştır ve esasen ulusalcılık bir çeşit laik dindir. Reform hareketi, ahlaki ve kurumsal bir boşluk yaratmak suretiyle, umulmadık bir şekilde milliyetçiliğe yol açmıştır. Eğer din ile milliyet oluşumu arasında bir bağ kurulacaksa, bu ancak negatif bir bağ olabilir.

Her ne kadar milliyetçiliğin sekülerleşmenin kaçınılmaz sonucu olduğu konusunda yaygın bir mutabakat oluşmuş olsa da, belli ülkeler üzerinde çalışan uzmanlar, özellikle de tarihçiler, hemen her defasında kendi çalıştıkları ülkenin bu genel şemaya bir istisna oluşturduğunu iddia etmişlerdir. Buna göre, her ne kadar dünyanın hemen her bölgesinde ulus fikri sekülerleşmenin bir sonucu ise de, örneğin Meksika ve Latin Amerika da ulusal kimlikle Katoliklik arasında derin bir bağ vardır, ya da Rus kimliği ile Ortodoksluk arasında, ve hatta Komünist Çin'in dahi Konfüçyen temelleri vardır. Keza İslam dünyasında da, İran ulusal kimliği ile Şiilik arasındaki ilişki, ya da Arap kimliğinde İslam'ın rolü, bu ülkeler üzerine mesai harcayanlarca hep dile getirilmiştir. Aslında konu sadece Batı Avrupa dışı örneklerle bile sınırlı değil. Mesela Adrian Hastings'e göre İngiliz ulusal kimliği demek, Anglikan Kilisesi demek; kiliseden bağımsız bir İngiliz ulusu fikri dahi mümkün değildir⁵. Aslında istisnalar o kadar fazla ki, klasik modernist söylemin esasen hangi ülkedeki ulus oluşumunu açıkladığı pek de belli değil. Bir yandan bu istisnaların birikmesi, diğer yandan, modernist teorinin temelini oluşturan sekülerleşme tezine duyulan inancın dünya genelinde 80'lerden sonra dinlerin yeniden yükselişe geçmesi ile sarsılması, milliyetçilik teorisyenlerini bu konuda alternatif açıklamalar üzerine kafa yormaya zorladı. Özellikle 90'lardan sonra, başını Anthony Smith'in çektiği bir grup milliyetçilik uzmanı, ulus inşa sürecinde giderek daha fazla kül-

5 Adrian Hastings, (1997) *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge University Press

türel elementlerin önemine vurgu yapmaya başladılar. Bu akım genel olarak ulusların modern yapılar olduğunu reddetmemekle beraber, ulus inşa sürecinin modern öncesi kültürel kimliklerden tamamen bağımsız olmadığını iddia ederek tartışmayı daha dengeli bir noktaya taşıdılar. Bunun tabii neticesi olarak da, modern öncesi dönemin en önemli kültürel unsuru olan din ile milliyetçilik arasındaki ilişki daha ayrıntılı bir şekilde araştırmalara konu olmaya başladı.

Özellikle İngiliz milli kimliğinin oluşumunu açıklamaya çalışırken Liah Greenfeld ve Adrian Hastings, İngiliz kimliğinin laikleşmeden doğan bir boşlukta oluşmadığını, tam tersine dinin bu süreçte merkezi bir rol oynadığını iddia ettiler⁶. Buna göre ulusçuluk, dinin yok oluşunun değil, varolan dini algının ulus algısını besleyecek şekilde bir dönüşüm geçirmesinin sonucudur. Benzeri tezleri gene hemen her ülke ile ilgili olarak bulmak mümkün. Bir süredir, İslamcılığın da esasen proto-millî bir nitelik arzettiği, son kertede İslam dünyasında millî kimliklerin oluşumunun yirminci yüzyıl başlarında meydana gelen İslami uyanışın bir sonucu olduğu tezleri bir hayli popüler⁷. Bu durumda milliyetçilik, ya dinin yok olmasıyla oluşan boşlukta meydana gelmekte, ya da dinin geçirdiği dönüşümün sonucu olarak dinden evrilen ve dinsel kökleri olan bir ideoloji olarak meydana gelmekteydi.

II-LİTERATÜRÜN TÜRKİYE ÜZERİNE SAYIKLADIKLARI VE AÇMAZLARI

Her iki yaklaşım tarzının da, din ile milliyetçilik arasında lineer bir çizgi öngördüğü anlaşılıyor. Bu lineer yaklaşım, Türkiye üzerine yapılan çalışmalarda da kendini gösteriyor. Türk ulus inşa süreci üzerine hakim olan literatür, Türkiye örneğini modernist şemanın en tipik- ve aynı zamanda en başarılı- uygulamalarından biri olarak görme eğiliminde olmuştur. En önemli temsilcileri Niyazi Berkes ve Bernard Lewis⁸ olan bu yaklaşıma göre, Türk ulusal kimliği-

6 Liah Greenfeld, (1992) *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge MA: Harvard University Press ve Adrian Hastings, (1997) *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge University Press

7 Esasen bu konuya ilk işaret eden makale bir hayli eski. Nikkie Keddie'nin 1969 tarihli makalesinde İslam ile modern millî kimlikler arasındaki ilişkiye ilk kez işaret ediliyor, bkz. Nikki Keddie, (1969) "Pan-Islam as Proto-Nationalism", *The Journal of Modern History*, Vol. 41, No. 1, pp. 17-28. Yakın zamanda Türkçe'de de bu konuyla ilgili başarılı bir yayın olarak bkz. Mümtazer Türköne, (2001) *İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul: Lotus

8 Niyazi Berkes, (1964) *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: Mc Gill University Press, ve Bernard Lewis, (1963) *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press. Her iki eserin de modernleşmeci yaklaşımların bütün sosyal bilimlere egemen olduğu 1960'lı yıllarda yazıldığı herhalde dikkatlerden kaçmayacaktır. Bu isimlere, Türkiye'nin Mekke ile ma-

nin oluşumu ve Türk ulus inşa projesi istisnai bir başarıdır. Bu süreç, devleti ve toplumu laikleştirmiş, ve dini kimliği devlet odaklı ulusal kimlikle değiştirmiştir. Ve bu istisnai bir başarıdır; çünkü tüm bunlar teorik olarak, İslam'ın laiklikle uyumlu olmayan yapısından dolayı, laikleşme ve ulus inşa etmenin kaçınılmaz olarak başarısızlıkla sonuçlanacağı öngörülen çoğunluğu Müslüman olan bir ülkede gerçekleşmiştir.

Oysa bu tez pek çok problemi açıklayamamaktadır. Gerçekten de, Türk ulus inşa süreci, dinden bağımsız ve hatta tamamen dine karşı bir süreç midir? Oysa Türk ulusunun ve devletinin kurucu metni olan Lozan Antlaşması'nda Türklük ile İslam arasındaki bağlar göz ardı edilebilecek gibi değil. Lozan Antlaşması, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde yaşayan bütün gayrimüslimleri azınlık kabul etmek suretiyle, ulusal kimlik ile İslam arasındaki bağı bütün açıklığı ile ortaya koyuyor. Daha öncesine gidip, Kurtuluş Savaşı'nı ele aldığımızda da, bu savaşı bugünün gözlükleri ile bir ulusal kurtuluş savaşı olarak okumanın ne kadar anakronik bir yaklaşım olduğu aşikâr. Kurtuluş Savaşı, bu savaşa katılan geniş kitleler açısından bugün kurgulanmaya çalışıldığı üzere Türk Milleti'nin bir bağımsızlık savaşı değil, Anadolu sınırları içerisindeki Müslüman unsurların gayrimüslimlerle girdiği bir tür Kutsal Savaş. Dönemin metinlerini ve konuşma kayıtlarını inceleyenler, Türk ve Müslüman'ın sık sık birbirinin yerine kullanıldığı, millet kelimesinin de etnik değil dini bir içeriğe sahip olduğu konusunda neredeyse hemfikirler⁹. Eğer bütün bunları Kurtuluş Savaşı'nı yöneten elit zümrenin bir taktik oyunu olarak görssek ve Lozan'daki hükümleri kerhen kabul ettiklerini varsaysak bile, Lozan

kineleşmek arasında bir tercih yapmak zorunda olduğunu iddia eden Daniel Lerner'i ve Dankwart Rustow'u da katmak mümkün. Özellikle Lerner'in kitabı Türkiye örneğinden daha genel çıkarımlara varma iddiası ile sosyal bilimlerin daha geniş bir alanında etkili olmuştur. Bkz Daniel Lerner, (1958) *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*, Macmillan Pub Co. 50'lerin sonu ve 60'ların başlarında yazılan bu eserlerdeki iyimserliğin bugün artık pek çok kişi için son derece naif olduğu muhakkak. 80'lerle birlikte yükselişe geçen Kürt sorunu ve 90'lardan itibaren ülke siyasetini kilitleyen İslam'ın kamusal alandaki konumu gibi tartışmalardan sonra artık kimse Türkiye mucizesinden bahstemiyor. Yeni kitaplarda artık Cumhuriyet modernleşmesinin nerede hata yaptığını sormak moda. Cumhuriyet'in kimlik politikaları ile ilgili giriş mahiyetinde güzel bir inceleme için bkz. Ömer Taşpınar, (2004) *Kurdish Nationalism and Political Islam in Turkey: Kemalist Identity in Transition*, London: Routledge. Cumhuriyet Modernleşmesi üzerine oluşan literatürün hem klasik hem de daha eleştirel yazarlarını bir araya getiren bir yeniden değerlendirme girişimi için bkz Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, eds (1997) *Rethinking Modernity and National Identity*, Seattle, Washington: University of Washington Pres.

9 Konunun en önemli uzmanlarından olan Eric Jan Zürcher'in yazdıkları özellikle faydalı olabilir. Bkz, Eric Jan Zürcher, (2000) "Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish Nationalists: Identity Politics (1908-1938)" in Kemal Karpat ed. *Ottoman Past and Today's Turkey*, Leiden: Brill Academic Publishers

sonrasındaki pek çok gelişme bizi ısrarla İslam ile Türk kimliği arasında bir ilişki olduğunu kabule zorluyor. Daha nüfus mübadelesinin mahiyeti bile tamamen dini esaslara dayalı iken, sonraki iskan politikalarında da bu dini esasın takip edildiğini gördüğümüzde hâkim seküler modernist söylem açısından durumu izahta zorlanıyoruz¹⁰. Keza, bugün hala laik Kemalist kesimin nasıl sık sık dini referanslara başvurabildiği, AB yi bir haçlı örgütlenmesi olarak takdim edebildiği ve varolduğu iddia edilen misyonerlik faaliyetleri karşısında nasıl olup da “din elden gidiyor” şeklinde irticai söylemlere! başvurabildiklerini gene aynı modernleşmeci laik paradigma açısından bakınca izah etmekte zorlanacağız. Hatta meselenin sadece gayrimüslimlerle sınırlı kalmadığını, Kemalizm’e bugüne kadar mutlak bir bağlılık sergilemiş olan Aleviler’in de, Kemalist devlet tarafından sürekli yok sayıldığını da göz önüne aldığımızda, Türkiye’deki laiklik politikalarını anlamlandırmakta çok zorlanacağız.

Bütün bu veriler, bazı araştırmacıların Türk ulusal kimliğinin İslam ile iç içe olduğunu iddia etmelerine yol açmıştır. Özellikle muhafazakâr kesimlerde revaç bulan bu açıklama, Kurtuluş Savaşı’nı dini bir mücadele olarak ele alırken, Türkler’in Osmanlı-İslam geçmişi ile olan bağa vurgu yapmakta ve gayrimüslim Batı’ya karşı Müslüman Türk portresini çizmeye ve bunu hâkim söylem olarak kurmaya çalışmaktadır. Aynı söylem çok başka bir çevrede, özellikle kendini Kemalizm’den ayırdetmeye çalışan sol çevrelerde de, cumhuriyetin ulus projesinin Sünni İslam’a dayalı olduğu, bu yönüyle de kaçınılmaz olarak anti-demokratik öğeler barındırdığı şeklinde bir argümanla, eleştirel olarak dile getirilmektedir. Her ne kadar İslam’ın Türk ulusal kimliği ile var olan bağlarını inkar etmek mümkün değilse de, bu tarz bir yaklaşımın, Kemalizm’de mündemiç olan ve Kemalizm’in milliyetçilik ile birlikte ikinci ayağını oluşturan aktif laiklik¹¹ politikalarını göz önüne aldığımızda, bize sağ-

10 Lozan’daki nüfus mübadelesi Anadolu’da yaşayan Grek Ortodoks kilisesi mensupları ile Yunanistan sınırları içinde yaşayan Müslümanlar’ı kapsıyordu. Bu süreç ile Türkçe konuşan, ünlü Karamanlis ailesi gibi, pek çok Ortodoks, Yunanistan’a göç etmek zorunda kalırken (tahmini olarak 1.200.000), çoğunluğu Türkçe bilmeyen 400.000 kadar Müslüman da Türkiye’ye göç ettirildi. Daha sonraki dönemde de ülkeye kabul kriteri olarak hep din kullanılmıştır. Örneğin Türk kökenli olmayan ve Türkçe de konuşmayan Müslüman Pomaklar Bulgaristan’dan iltica edebilmiş, ama Türkçe konuşan Hristiyan Gagavuzlar’ın Romanya’dan ilticasına izin verilmemiştir.

11 Aktif laiklik ve pasif laiklik ayırımı için bkz Ahmet Kuru, (2007) “Passive and Assertive Secularism: Historical Conditions, Ideological Struggles, and State Policies Toward Religion” World Politics, Baltimore, Vol. 59, Iss. 4; pp. 568-596. Yazara göre aktif laiklik politikası güden ülkeler dinin kamusal alandaki görünürlüğünü yok etmek isterken, pasif laiklik politikası güden ülkeler dinin kamusal alandaki görünürlüğü ile meşgul olmaz, sadece din ile devlet işleyişi arasında keskin bir duvar kurmaya çalışır. İlk grup için, Türkiye ve Fransa’yı örnek olarak veririrken, ikinci gruba örnek olarak da A.B.D’yi ele alıyor.

lıklı ve dengeli bir resim çizmediği ortada. Öyleyse İslam ile Türk ulus kimliği inşa projesi arasındaki ilişkiyi nasıl açıklayacağız?

Türk siyasi hayatı paradokslar ve anlaşılması zor denklemlerle doludur. Gerçekten de mevcut sekülerizm ve milliyetçilik literatüründen konuya bakan bir kimse, aynı ülkede hem çoğunluk mezhebin mensupları saldırgan bir laiklik politikası karşısında ciddi özgürlük sorunlarıyla boğuşurken, aynı zamanda azınlık mezheblere ve sair dinlere karşı bu laikliğin hiç bir koruma sağlamayışını anlamakta zorluk çekecektir. İslam'ın kamusal hayatta ve dahası bireyin hayatında bile, etkisini sıfırlamayı amaç edinmiş bir ulus inşa projesinin, sürekli bir Hristiyan karşıtlığı üzerinden Müslümanlığı vurgulamasını laiklik siyaseti açısından anlayamayacaktır. Dahası bu Müslüman kimlik vurgulanırken, kamusal görünürlüğü çok daha sınırlı olan Alevilik gibi bir mezhebin yok sayılması da bir diğer paradokstur, zira Alevilik bugünkü şekliyle aslında tam da Kemalizm'in aydınlanmış din arzusuna denk düşmektedir.

III-MODERNLESMECİ TEZLERİ YENİDEN DÜŞÜNMEK: MİLLİYETÇİLİĞİN DOĞUŞU İLE YAYILMASINI AYIRDEDEBİLMEK

Bu sorunun biri teorik, diğeri tarihsel iki zemini olduğunu düşünüyorum. İlk teorik zeminde Ernest Gellner'in milliyetçilik tanımı iyi bir başlangıç noktası olabilir, zira bugün de hala en geçerli ve kapsayıcı tanım olma özelliğini sürdürüyor. Gellner'e göre milliyetçilik, kültürel birim (millet) ile siyasal birimin (devlet) örtüşmesi gerektiğini savunan ideolojidir. Bu ideolojiyi hayata geçirmek isteyen siyasi hareketler de milliyetçi siyasetlerdir¹². Öyleyse en gelişkin tanımı ile bütün ulus-devlet projelerine göre, "devlet bir millete ait olmalı ve bu millet için varolmalıdır"¹³. Bu da kaçınılmaz bir şekilde, milliyetçiliğin toplumun yabancı olduğu varsayılan unsurlardan arındırılmak suretiyle homojenleşmesini gerektiren bir ideoloji olduğunu gösteriyor ve benim bu tanıma hiçbir itirazım yok. Fakat burada genel teori açısından eleştirilebilecek ve

12 Bütün mesele kültürel birimin nasıl tanımlandığında düğümleniyor. Peki kabaca söylersek devlet ile millet arasındaki bu özdeşlik nasıl sağlanacak? Bunun iki yolu var: ya devlet millet olarak tanımlanan birimle uyumlu hale getirilecek ya da millet devlet ile ve devletin sınırları ile uyumlu hale getirilecek ya da buna uygun şekilde tanımlanacak. Her halükarda önemli olan devlet ile onun tebaası arasında modern öncesi dönemde pek rastlanmayan, dahası pek de önemsenmeyen bir özdeşlik sağlanacak. İşte bu özdeşliği sağlamanın alternatif yolları bizim siyasi hayatımıza "Üç Tarzı Siyaset" olarak girmiştir. İslamcılık Türkçülük ve Osmanlıcılık Osmanlı son döneminde yaşanan milliyet sorununa üç alternatif cevaptır ve Yusuf Akçura büyük bir ferasetle her üç akımın da esasen Avrupa menşeli olduğunu iddia etmektedir. Bu özellikle İslamcılık açısından önemli bir iddia zira İslamcı söylemin temelini otantiklik iddiası oluşturuyor.

13 Rogers Brubaker (1996) Nationalism reframed : nationhood and the national question in the new Europe, Cambridge ; New York : Cambridge University Press

Türkiye örneğini daha iyi anlamamıza yardımcı olacak kritik bir nokta var, o da bu homojenleşme sürecinin nasıl temin ve tesis olunacağı ve modernitenin bu süreçteki işlevi. Batı dışı toplumlar için milliyetçilik ve modernlik arasındaki ilişkinin doğru kurulmadığını iddia etmek mümkün ve bu özellikle imparatorluk tarihsel arka planı göz önüne alındığında daha bir önem arz ediyor.

Yukarıda kısa bir özetini vermeye çalıştığım milliyetçilik literatürü her ne kadar dinin oynadığı rol konusunda ortak bir kanaate varamamışsa da, milliyetçilik literatüründe egemen ortak bir kanaat vardır; o da milliyetçilik ile modernleşme arasındaki sebep sonuç ilişkisi. Tarihsel determinizmin hayli baskın olduğu bu analizlerde milliyetçilik fikri ve milletlerin oluşumu, modernleşmenin kaçınılmaz ve karşı koyulamaz bir sonucudur.¹⁴ Gellner bu konuda açıkça “Milliyetçilik homojenliği empoze etmez” diyor; “işin aslı objektif ve kaçınılmaz güçlerin empoze ettiği homojenlik milliyetçilik şeklinde tezahür eder”¹⁵.

Gellner’in milliyetçiliği homojen toplum ile ilişkilendiren yaklaşımına katılmamak mümkün değil. Fakat bizim açımızdan problemli olan nokta, Gellner’in son derece sofistike modelinde herhangi bir özneye yer olmamasıdır. Genel olarak modernist çizgideki yapıtlar ve özellikle de Gellner’in eserlerine dikkatle bakanlar, ulus inşa sürecinin aktörlerinin kim olduğunu anlamakta zorlanabilirler, zira ortada belli bir aktör yoktur. Milliyetçilik herhangi bir elit zümrenin, belli bir entelektüel kesimin icat ettiği bir şey değildir¹⁶, modernleşme kaçınılmaz olarak ve kendiliğinden ulusları ortaya çıkarır. Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta, bu eserlerin hemen hepsinin milliyetçiliğin ilk olarak doğuşunu açıklamaya çalışmasıdır. Sosyal bilimlerin pek çok alanında olduğu gibi, milliyetçilik literatüründe de Batı Avrupa merkezci bir yaklaşım egemendir. Özellikle 80’lerin başında büyük ilerleme kaydeden

14 Ve o yüzden, Gellner’e göre “bunu kabullensek iyi olur”. Gellner (1983:45). Kişinin milliyetçilik fikrine antipati duyup duymamasının -ki Gellner milliyetçiliğin yıkıcı sonuçlarını kendi hayatında da tecrübe etmiş bir isim- bu durumda hiç bir etkisi yoktur. Milliyetçilik insanların bilinçli bir tercihinin ürünü değil, tarihin kaçınılmaz yazgısının sonucudur.

15 Gellner (1983:39)

16 Gellner’in milliyetçilik üzerine çalışmaları ünlü muhafazakâr düşünür Ellie Kedourie ile sürekli bir tartışma şeklinde de okunabilir. Gellner 1964’te milliyetçilik üzerine ilk önemli eserini yayınlamadan önce 1960’ta Kedourie milliyetçiliğin kökenlerini 18. yy. Alman romantizminde arıyordu. Kedourie’ye göre, bu dönemde toplumdaki yabancılaşan ve iktidardan uzak kalan Romantik entellektüeller milliyetçilik fikrinin mucitleridir. Bu fikir buradan Avrupa’nın kalanına, oradan da dünyanın kalanına yayılmıştır. Bkz. Elie Kedourie, (1960) *Nationalism*, London: Hutchinson. Gellner’in eserlerindeki ana hedeflerinden biri de bu tezi çürütmektir. Gellner’e göre milliyetçilik bir entelektüel proje değil sosyal bir gelişim sürecidir.

milliyetçilik literatüründe, yakın zamana kadar hemen kimse alternatif toplulukların milliyetçilik tecrübesiyle ilgilenmemiştir.¹⁷

Oysa pek çok araştırmacının katılacağı üzere bu tezler Batı Avrupa toplumları için bir dereceye kadar geçerli olsa bile, Batı dışı toplulukları ve bu topluluklardaki ulus inşa projelerini açıklayamamaktadırlar¹⁸. Zira bu toplumlarda ulus fikri ve ulus inşa projesi milliyetçiliğin doğuşunu açıklamak için kullanılan parametrelerin -sanayileşme, şehirleşme, kapitalizm- hiç biri yokken gündeme getirilmektedir. Tam da bu nedenle milliyetçilik çalışmalarına aktörlerin yeniden sokulmasının gerekliliği üzerinde durulmaktadır¹⁹. Ben de bu yazıda Gellner ve Kedourie arasında bir yol takip ederek, milliyetçiliğin ilk doğuşu ile milliyetçilik fikrinin dünya üzerinde yayılması arasında bir ayırım yapılarak bu sorunun aşılacağını savunuyorum. Yani, her ne kadar ulus fikrinin oluşumunda ve ilk kez ortaya çıkmasında modernist düşünürlerin iddia ettiği süreçler hâkim olmuş olsa ve süreç kendiliğinden bir nitelik arzetsede dahi, milliyetçiliğin batı dışı toplumlara yayılma süreci ancak elitlerin rolü göz önüne alınarak anlaşılabilir. Batı dışı toplumlar için süreç tam tersi şekilde işlemiştir, modernleşme milliyetçiliği doğurmamıştır, tersine Greenfeld'in sözleriyle "milliyetçilik modernitenin kurucu unsuru olarak kullanılmıştır"²⁰. Batılı devletlerin gücü ile başedemeyen batı dışı toplumlar -ve tabii bunların arasında da bizim- için milliyetçilik modernleşebilmenin yolu ve aracı olarak algılanmıştır. Yani milliyetçilik bu toplumlarda modernleşmenin sonucu değil modernleşebilmenin ön koşuludur. Uluslar modernleşme süreci içinde oluşmamış aksine modernleşebilmek uğruna *oluşturulmuşlardır veya oluşturulmaya çalışılıyorlardır*.

17 En önemli iki istisna Mroslav Hroch ve Elie Kedourie. Hroch, Doğu Avrupa ve Balkanlar'da milliyetçiliğin doğum ve gelişimini mercek altına alırken, Kedourie de Asya ve Afrika'da milliyetçiliğin gelişimini incelemiştir. Pek de şaşırtıcı olmayan sonuç ise her iki yazarın da milliyetçiliğin doğuşunu birer elit projesi olarak sunmalarındır. Hroch'un eserleri İngilizceye 80'lerin sonuna doğru çevirildiği için milliyetçilik literatüründe etkisi ancak 90'lardan sonra kendini gösterdi. Kedourie'nin elitlerin önemini vurgulayan milliyetçilik teorisi ise klişe bir şekilde, Kedourie'nin muhafazakâr bir düşünür olduğu ve söyleminin fazlaca idealist olduğu söylemi ile geçiştirilmeye çalışıldı.

18 Esasen milliyetçilik literatürü içerisinde modernist söyleme itiraz eden ve milliyetçiliğin modernleşmeye tekaddüm ettiğini iddia eden bir damar da vardır. Bu yazarlar sadece batı dışında değil batıda da milletlerin moderniteden çok daha önce ortaya çıktığını iddia etmişlerdir. Bunlar arasında en ciddiye almaya değer yapıt için bkz. Liah Greenfeld (1992)

19 John Hall (1998) ed. The State of the Nation : Ernest Gellner and the Theory of Nationalism Cambridge ; New York : Cambridge University Press . Ernest Gellner ve onun milliyetçilik kuramı ile ilgili en kapsamlı eserlerden biridir. Milliyetçilik teorisinde aktörlerin yeri ile ilgili olarak da Brendan O'Leary ve Nicos Mouzelis'in bu derlemedeki makalelerine özellikle bakılabilir.

20 Greenfeld (1992:18)

Modernleşme ve milliyetçilik arasındaki ilişki bu şekilde kurgulandığı zaman, bütün batı dışı toplumların milliyetçilik tecrübesini anlamak açısından daha doğru bir teorik zemin sağlamaktadır. Genel modernist teorisiyle uyumlu bir şekilde Gellner, milliyetçiliğin homojenleşmenin kaçınılmaz bir tezahürü olduğunu iddia etse de, Batı dışı toplumlarda bunun tam tersinin doğru olduğunu iddia etmek mümkün. "Objektif kaçınılmaz güçler" - ki Gellner'e göre bu güç sanayileşmedir-in yokluğunda, bu toplumlarda milliyetçilik fikri homojenleşmeyi dayatmıştır. Öte yandan bu teorik zemin özellikle bizim gibi imparatorluk tarihsel arka planına sahip toplumların tecrübesini anlamada sorunludur. Zira bu geçiş ancak imparatorluk şemsiyesi altında karmakarışık bir şekilde yaşayan halkların "ayrıştırılmasıyla" mümkün olabilmiştir.²¹ Yani bir yönüyle, milliyetçilik toplumu homojenleştirmeyi hedefleyen siyasi projedir.

IV-İMPARATORLUK MİRASI VE TARİHSEL ARKA PLAN

Yukarıda Tilly'den alıntıladığımız imparatorluk tanımını bir daha hatırlarsak imparatorlukların ayırdedici unsurları, sadece onların çok geniş bir alan üzerinde hüküm sürmeleri değil, aynı zamanda bu çok geniş alanda çok farklı etnik ve dini grubun bir arada yaşıyor olmasıdır. Yani bir imparatorluk, bünyesinde 72 milletten en az birkaçını barındırdığı müddetçe imparatorluktur, ve yirminci yüzyılın başlarında hemen her imparatorluk artık bu çoğulcu durumu sürdürülemez buluyordu²². Batı Avrupa'nın küçük ama homojen bir nüfusa sahip devletleri²³ karmaşık bir yapıya sahip imparatorluklar karşısında üretim ve ticaretle daha verimli ve müteakip savaşlarda daha becerikli olmayı sürdürdükçe imparatorluklar için tek çare, imparatorluk pozisyonundan çık-

21 Brubaker (1996). Bu konuda da Osmanlı bir istisna teşkil etmez. Batı komşumuz olan Habsburg İmparatorluğu da benzer bir miras bırakmıştır. İmparatorluk sonrası Doğu ve Merkez Avrupa'da ulus devletlerin oluşturulabilmesi ancak Hitler ve Stalin'in kanlı politikaları neticesinde mümkün olabilmişti.

22 Gene bugünün alışkanlıkları ile tarihe baktığımızda hep imparatorlukların neden çöktüklerini sorgulamak eğilimindeyizdir. Oysa diyor Karen Barkey, gerçekten ilginç olan imparatorlukların nasıl olup da bu kadar uzun zaman ayakta kalabildiğidir. Osmanlı İmparatorluğu özelinde ve genel olarak bütün imparatorluk yapılarında bu sorunun ana cevabı olarak imparatorlukların çoğulcu yapısını gösteriyor. Bkz Karen Barkey (2008) *Empire of Difference : The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge ; New York : Cambridge University Press

23 Burada şunu belirtmeden geçemeyeceğim; Batı Avrupa toplumlarının neden va nasıl homojen bir nüfusa sahip olabildikleri muhakkak yüzleşilmesi gereken bir sorudur. Konu üzerinde yüzeysel bir araştırma bile bu homojenliğin sebebinin Gellner'in iddia ettiği gibi tarihin bu toplumlara bir hediyesi olmadığını gösterebilir. Anthony Marx'ın üç önemli Batı Avrupa ülkesi üzerinden gösterdiği gibi, hem İspanya'da hem Fransa'da hem de İngiltere'de toplumların asgari düzeyde bir homojenliğe kavuşabilmesi bile ancak neredeyse bir asır süren katliamlar neticesinde tesis edilebilmiştir. Anthony Marx, (2003) *Faith in nation : exclusionary origins of nationalism*, Oxford ; New York : Oxford University Press

mak ve daha verimli bir yönetim için bu küçük ulus devletlerin rotasını takip etmek olarak görünüyordu. Yukarıda da belirttiğim gibi imparatorluk elitlerine göre bu verimli modelin takip edilebilmesi ancak ve ancak imparatorluğun karmaşık çoğulcu ve heterojen yapısından kurtulmakla mümkün olabilirdi. Bu konuda Osmanlı İmparatorluğu ne yalnızdı ne de bir istisna idi. İmparatorluklar ve ulus devlete geçiş süreci ile ilgili son yıllarda kaleme alınan en iyi derleme kitabın editörleri Joseph W. Esherick, Hasan Kayalı, ve Eric Van Young'ın da belirttiği gibi;

“Pek çok örnekte geç imparatorluk dönemi, dinamik reformların ve kültürel gelişmelerin devridir, ve reformlar halef ulusların tabiiyatını oldukça çok etkilemişlerdir. Gerçekten de, çoğu geç imparatorlukta okullar, ordular ve devlet yapıları toplumu Batı Avrupalı ulus modelleriyle homojenize etme arayışı içinde oldukları için bir tür “uluslaştırma” süreci yaşanmaktaydı.”²⁴

Cumhuriyeti kuran kadronun tek özelliği bir imparatorluk bakiyesi devralmış olmaları değildir. Belki daha önemli olan, bu imparatorluğun peyderpey, tedrici bir surette ama sürekli ve engellenemez bir şekilde çözülmesi, ve bu tecrübenin herbiri genç bir Osmanlı subayı olan cumhuriyet kadroları üzerinde yarattığı psikolojik ve düşünsel tesirdir. Ümit Cizre'ye göre “Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren Türk Ulusal kimliği, Osmanlı mozaiğinin mirası olan bir demografik gerçekliğin cansıkıcı çeşitliliğinden oluşturulmak zorunda kalmıştır”²⁵ Bu demografik çeşitliliğin bu kadar cansıkıcı olmasının sebebi ise, bu zümreye göre Osmanlı'nın bekasının temin edilememiş olmasında ana sorumlu, Osmanlı'da birden fazla dini grubun kompartımanlar şeklinde aynı siyasal yapının içerisinde varolması ve bunun kaçınılmaz sonucu olarak da, bir millet fikrinin gelişmemiş olmasıdır. O yüzden cumhuriyet kurulurken ideal olarak “hiçbir grup kimliğinin cumhuriyet ve onun vatandaşları arasına girmemesi”²⁶ hedeflenmiştir. En net ifadesini “sınıfsız imtiyazsız kaynaşmış bir kitleyiz” sözlerinde bulan bu millet projesinde bireylerin, Osmanlı'yı yıkma götürdüğü düşünülen grup kimliklerinden arınması, ve herkesin tek kimlik olarak TC vatandaşlığında buluşması beklenmektedir. Yapılması gereken ise, tarihsel bir realite olan bu çoğulcu toplumsal yapının, yekpare ve müteca-

24 Esherick Joseph W., Kayalı Hasan, and Young Eric Van eds, (2006) Empire to nation : historical perspectives on the making of the modern world, Lanham, Md. : Rowman & Littlefield p.5

25 Ümit Cizre (2001), “Turkey's Kurdish Problem: Borders, Identity, and Hegemony”, in Brendan O'Leary, Ian S. Lustick, and Thomas Callaghy ed Right-sizing the state: the politics of moving borders, New York: Oxford University Press p.365

26 Omer Taspınar, (2007), “Old Turks' Revolt-When Radical Secularism Endangers Democracy”, Foreign Affairs, Vol. 86 Issue 6, p114-130

nis bir toplumsal yapıya doğru evrilmesidir. Yani, batılı toplumların modernleşmenin sonucu olarak homojenleştiği varsayılırken, bu homojenlik aynı zamanda batının üstün niteliklerinden biri olarak da kabul edilmiştir. Heterojen Osmanlı toplumunun ise batıyı yakalamak adına bu sürecin kendiliğinden gelişmesini beklemeye tahammülü yoktur, bu toplumun bir şekilde homojenleştirilmesi gerekir. Bu yönüyle Türk modernleşme ve ulus inşa projesinin tarihi, son derece heterojen bir imparatorluk toplumunu homojenleştirmek için sarfedilen sürekli bir gayretin tarihi olarak da okunabilir. Bu da, hem etnik hem de dini anlamda bir kimlik siyaseti izlemeyi zorunlu kılmıştır. Şimdi bu tarihsel felsefi arkaplan açısından bu siyasetleri ele almaya çalışalım.

V-ULUS OLUŞUMUNDA DİNİN ROLÜ

Her imparatorluk gibi Osmanlı da, hem dini hem de etnik bir çoğulculuk arz ediyordu. İmparatorluk elitleri ve modernleştiricileri bu çoğulcu yapıyı homojenleştirmek istedikleri zaman ellerinde en uygun strateji dini homojenliği sağlamaktı. Gerçekten de 1876-1924 arası devlet politikaları genel hatlarıyla ele alındığında büyük stratejinin homojen bir Müslüman topluma sahip olmak olduğu görülecektir²⁷. Bu kimlik siyasetinin ana gövdesinin İslam üzerinden yürümüş olması aslında pek de şaşırtıcı değil. İslam hem toplumu harekete geçirebilme potansiyeline sahip yegâne güç, hem de Osmanlı'nın geleneksel Millet Sistemi sayesinde dini kimlikler toplumsal hayatın her alanında en belirleyici ve kalıcı kimlikler. Hal böyle olunca, mütecanis bir toplum yaratma, yani bir ulus oluşturma sürecinde ulusun belirleyici kriteri olarak dinin öne çıkması biraz da kaçınılmaz.

Hem Abdülhamid dönemi siyasetini, hem genel hatlarıyla İttihatçı politikaları, hem de Kurtuluş Savaşı'nı analiz ettiğimizde göreceğimiz şey, bilinçli bir politika ile en azından Anadolu'da dini bir homojenliğin, biraz da olayların yardımı ve zorlamasıyla tesis edildiğidir. Kurtuluş Savaşı bitip Lozan'da yeni devlet kurulduğunda bu homojenleştirme işlemi de büyük oranda tamamlanmıştı. İmparatorluğun diğer coğrafyasından göç etmek zorunda kalan Müslüman unsurlar Anadolu'daki Müslüman oranını arttırırken en önemli iki gayrimüslim topluluktan biri olan Ermeniler tehcir ile Anadolu'dan çıkarılmıştır. Geriye kalan son büyük gayrimüslim topluluk olan Rumlar ise büyük oranda ancak Lozan Antlaşması'nda gerçekleşen nüfus mübadelesi ile sınır dışı edilmişler ve Anadolu'nun dinsel anlamda homojenleşmesi süreci ta-

27 Tabii süreç içinde bu genel stratejiyle çelişen bir sürü uygulama bulmak mümkün, ama bunların hiç biri genel stratejinin dinsel homojenliği sağlamak olduğu gerçeğini değiştirmeye yetecek baskınlıkta değil.

mamlanmıştır²⁸. Cumhuriyet sonraki yıllarda da bu dinsel homojenliğe çok önem vermiş ve onu korumak adına elinden geleni yapmıştır. Cumhuriyet yıllarında devam eden iskân politikalarında da bu tercih kendini açık şekilde belli etmektedir. Anadolu topraklarında gayrimüslimlerin varlığına ya da İslam dışındaki bir dinin varlığına pek de sıcak bakılmıyor. Peki öyleyse buradan hareket ederek Türkiye Cumhuriyeti'nin Sünni İslam anlayışına dayalı bir kimlik politikasına sahip olduğunu mu iddia edeceğiz? Türkiye'de yürürlükte olan ve her türlü insan hakkı ihlalini meşru addeden laiklik uygulamalarına bakınca bunu söylemek gerçekten çok güç.

Cumhuriyet rejiminin dine karşı hasmane tutumu gözönüne alındığında, Kemalist söylemdeki İslam vurgusu son derece paradoksal gelebilir. Ancak, meseleye "uluslaştırma" ve "homojenleştirme" perspektifiyle baktığımızda, Kemalizm açısından önemli olanın Türk milletinin monist bir şekilde tanımlanması olduğunu görebiliriz. Gerek ideolojik birikimleri, gerekse tarihsel tecrübeleri neticesinde, cumhuriyetin kurucu elitlerinin ülke içinde herhangi bir azınlık grubunun varlığını istemediği görülüyor. Bu durumda asimile edilmesi mümkün olmayan grupların (yani gayrimüslimlerin) millettan dışlanması, geri kalan topluluğun da (yani bütün Müslüman etnik ve mezhepsel kimliklerin) tekil ve homojen bir millet algısının altında erimeleri hedeflenmiştir.

Evet, Cumhuriyet, dini ulusal kimliğin bir parçası olarak kullanmıştır ama ısrarla dikkat edilmesi gereken, burada dinin oynadığı rolün negatif bir rol olduğudur. Negatif rol derken dinin sadece ve sadece bir dışlama aracı olarak kullanılmasını kastediyorum. Yani imparatorluktan bakiye kalan çoğulcu toplumdaki bir ulus inşa etmek isteyen Cumhuriyet elitleri ve onların bugünkü siyasal takipçileri açısından önemli olan, Anadolu'nun gayrimüslimlerden arındırılmasıdır; İslam'a düşen, bu misyonu ifa etmek ama bundan öteye kesinlikle geçmemektir. Yani dine düşen görev ulusal kimliğin bir tür sınırlarını çizmek, kimlerin ulusa dâhil olamayacaklarını belirlemektir. Bundan öte dinin pozitif bir rol oynaması yani ulusun mensuplarını tanımlayan bir kriter olarak kullanılması, kesinlikle arzu edilir değildir. Bu durumda, yeni doğan ulusun kimliği, genel olarak gayrimüslimlere ve özel olarak Hristiyanlara karşıtlığı nisbetinde dini bir kimliktir, ama Müslümanlık itibarıyla dini bir kimlik değildir. Bunun bir sebebi, din temelli tanımlanan bir ulusun kaçınılmaz olarak etnik bir çoğulculuk içermesi (ve haliyle de cumhuriyetin hayali olan mütecanis

28 Geriye kalan son büyük grup olan İstanbul Rumları da bugün artık derin devlet tezgahlı olduğu anlaşılan 6-7 Eylül olayları ile kaçmak zorunda bırakılarak dinsel homojenleşme tekmil edilmiştir. Gene Anadolu'nun değişik yerlerinde kalan ufak tefek dini gruplar, Süryaniler gibi, resmi bir politika ile değilse de uzun süren ayrımcı politikaların neticesinde göç etmek zorunda kalmışlardır.

toplum projesi için uygun olmaması) ise, şüphesiz daha önemli bir diğeri de dinin, -ulus inşasının da ancak bir basamağı ve aracı olduğu- nihai modernleşmenin tamamlanması ve muasır bir medeniyet seviyesine yükselinmesi için pek de münasip bir vasıta olmadığına duyulan inançtır. İşte dinin toplumu homojenleştirmede bir basamak olarak ve bir sınır çizici olarak kullanılmak istenmesi ama aynı şekilde dinin kesinlikle toplumsal hayatta bir rol oynamaması gerektiği şeklinde formüle edilebilecek olan din politikasındaki çelişki, bugünkü siyasal gerilimlerimizin birçoğunun kaynağını oluşturuyor. Tam da bu yüzden, temel dini özgürlüklerin dahi laikliği korumak uğruna baskı altına alınmasını gerekli görebilen bir siyasal zihniyet, eş zamanlı olarak, dinin elden gitmemesi çağrılarını yapıp bu yolda örgütlenebiliyor. Ve aynı sebepten, din bir homojenleşme aracı olarak görüldüğü ve toplumda sadece bir dinin mensubiyetinin olması arzu edildiğinden ki, Kemalizm'e verdikleri koşulsuz desteğe rağmen, Aleviler'in varlığı inkâr ediliyor. Ve yine aynı sebepten, yani dine biçilen alan sadece ulusal kimliğin sınır bekçiliği olduğu içindir ki, İslamı yaşamak isteyen insanlar, yani İslamı sınır bekçiliğinden gündelik hayata taşımak isteyenler de aynı şekilde devletin din eksenli politikaları karşısında sınırlar yaşıyor.

Evet, din ulusal kimliğin bir dışlama aracı olarak kullanılmış ama ulusal kimliği pozitif anlamda tanımlayan bir unsur olamamıştır. Süreç içerisinde din Anadolu coğrafyasında bir tür dini homojenliğin sağlanması noktasında gayet işlevsel bir rol görmüşse de, dini homojenliğin savaşlar ve nüfus mübadeleleri sonucunda temin edilmesiyle birlikte dinin ulus inşası için fonksiyonu da bitmiştir. Eğer Türk modernleşme ve ulus inşa etme projesini karmaşık ve heterojen imparatorluk mirasından yekpare bir ulus meydana getirme projesi olarak okumakta haklı isek, cumhuriyetin kuruluşu ve nüfus mübadelelerini takip eden süreçte hedeflenenin artık neredeyse tamamı Müslüman olan Anadolu coğrafyasındaki çeşitli halkların ortak bir kimlik altında erimeleri – ya da asimile edilmeleri- olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumda zaten büyük oranda homojenleşmiş olan toplumun geri kalan unsurlarının da çoğunluğun temsil ettiği kimliğin altında erimeleri beklenmektedir. Bu meyanda azınlıkların mezhepsel veya etnik bir azınlık olması farketmemekte, her iki grup da yok sayılmaktadır. Bu yönüyle ülkemizde çokca tartışılan Alevi ve Kürt kimliklerinin devlet ile yaşadığı sürtüşmenin aynı sebeplerden kaynaklandığını iddia etmek mümkün. Bu yönüyle tıpkı gayrimüslimlerin yaşadığı trajedi gibi Alevilerin de devlet ile yaşadığı sorunlar laiklik veya Sünnilik ile yaşanan bir problem olmaktan çok yekpare bir ulus inşa etme projesinin kaçınılmaz yan sonuçlarıdır. Tam da bu yüzden Alevilerin laiklik konusunda Kemalizm ile vardıkları mutlak mutabakata rağmen bir türlü resmi olarak varlıklarını kabul

edilmemektedir. Gene tekrar etmek gerekir ki bu yok sayışın sebebinin Sünniliğin devlet ideolojisindeki baskınlığında değil -zira öyle olmuş olsaydı dindar Sünnilerin devlet ile yaşadıkları sorunları açıklayamayız- aksine Cumhuriyet modernleşmesinin her tür alternatif kimlikten -etnik dini veya sınıfsal- arındırılmış yekpare bir toplum yaratma isteğinde bulabiliriz. Konuyu bu şekilde ele aldığımız takdirde, ilk bakışta bize çelişkili gibi gelebilecek olan din ve etnisite eksenli kimlik politikalarının aslında belli bir siyasal hedefe, homojen toplum oluşturma hedefine, yönelik olduğu görülecektir.

Özetle söylemek gerekirse, Türk ulus inşa süreci ikili bir yapı taşımaktadır. İlk aşama, din temelli bir ayrımcılığa dayanır. Bu süreçte Anadolu, gayrimüslimlerden arındırılmıştır ve ikinci aşamada da Anadolu sınırları içinde meskûn bulunan bütün Müslümanların çoğunluğun kimliğinde asimile olması istenmiştir. Bu aşamada bütün etnik gruplardan Türklüğe intisab etmesi istenmiş, Alevilerin de varlığı yok sayılmak suretiyle potansiyel bir bölünme unsuru da bertaraf edilmiştir. İlk aşamada Anadolu'da meskûn millet Müslümanlık temelinde tanımlanırken ikinci aşamada ise dil temelli bir tanım getirilmiş ve Türkçe konuşan herkesin Türk olabildiği, dahası buna mecbur olduğu ve başka bir alternatifin meşru olmadığı bu süreç ile, Osmanlının son dönemlerinde başlatılan homojenleştirme ve mütecanis ulus oluşturma projesinin nihayetine varması hedeflenmiştir.

VI-CUMHURİYETİN MİLLET TANIMI: DIŞLAYICI MI BÜTÜNLEŞTİRİCİ Mİ?

Cumhuriyetin millet tanımının etnik ya da ırkî özellikler içermediği, bu yönüyle dışlayıcı ve ırkçı bir nitelik arzetmediği sıklıkla dile getirilen bir tezdur. Milliyetçilik literatüründe yaygın olarak kullanılan ikili bir sınıflandırmaya dayandırılan bu tez, Türk milliyetçiliğinin sivil milliyetçilik kategorisine girdiğini, dolayısıyla dışlayıcı değil bütünleştirici ve ilerici bir nitelik arzettiğini iddia eder. Atatürk'ün "Ne Mutlu Türk Olana" değil "Ne Mutlu Türküm Diyene" demesi de Türk milli kimliğinin etnik esaslara değil, vatandaşlık temelli bir seçime dayanmasının delili olarak sunulur. Türk milliyetçiliğinin, özellikle Anadolu'daki Müslüman tebaayı ele alış şeklinin, bu tarz bir sivil milliyetçi söyleme dayandığı büyük oranda doğrudur. Ne var ki, daha temelde teorik olarak sivil milliyetçiliğin herkesin üzerinde uzlaşabileceği ve modern toplumların sancılarının kesin çözümü olduğu varsayımı yanlıştır. Sivil ve etnik milliyetçilikler homojen bir toplum projesi olmaları noktasında bir ayrım göstermezler; aralarındaki fark bu homojenliğin nasıl sağlanacağı noktasındadır. Birer ideal tip olarak etnik milliyetçilikler doğuştan gelen kan bağını esas alırken, sivil milliyetçilikler rıza esasına dayalı bir millet tanımını

esas alırlar. Tabii dünyada hemen hemen hiç bir milliyetçiliğin ne mutlak manada etnik ne de mutlak manada sivil olmadığı, bugün hayli kabul gören bir yaklaşım. Onun yerine milliyetçilikleri sivil unsurların ağır bastığı milliyetçilikler ve etnik unsurların ağır bastığı milliyetçilikler olarak bir düzlemde ele almak daha makul geliyor.

Peki, bu düzlemde Türk milliyetçiliği nerede durmaktadır? Vatandaşlık temelli Fransız modeline mi, yoksa etnisite ve kan bağı temelli Alman modeline mi yakındır? Esasen din temelli olarak her iki modelin aynı anda farklı din mensuplarına karşı yürürlükte olduğunu söyleyebiliriz. Kısaca gayrimüslimlere karşı dışlayıcı Alman modeli yürürlükteyken, Müslümanlara karşı asimile edici Fransız modeli yürürlükte. Bir gayrimüslimin, kendisi ne kadar rıza gösterirse gösterebilir ve ne kadar gayret ederse etsin gerçek bir Türk ol(a)mayacağını artık tecrübe ile biliyoruz. Kanunlarla da bu şekilde dizayn edilen bu sistemde, bir gayrimüslimin "Türküm" demek suretiyle mutluluğa erişmesi hukuken ve toplumdaki ve devlet nezdindeki hâkim kültürel ve siyasal kodlara göre mümkün değildir. Ancak öte yandan diğer bütün Müslüman unsurlar Türklüklerini ilan etmek suretiyle bu bahtiyarlığa erişebilirler. Burada Türklüğün tanımlayıcı ana unsuru dildir; Türkçe konuştuğu müddetçe her Müslüman kolaylıkla Türk olabilir.

Burada ana sorun bu projenin ırkçı bir nitelik arz edip etmediği değildir. Gayrimüslimlere yönelik politikalar ırkçı olarak tanımlanabilirse de, Anadolu'daki Müslüman azınlığa karşı, istisnaları olmakla birlikte, ırkçı bir siyaset takip edilmediği doğrudur. Ama buradan hareketle ileri sürülen Cumhuriyetin ulus tanımının çoğulcu ve demokratik bir ulus inşa projesi olduğu varsayımı yanlıştır. Ulus inşa sürecinin kendisi, kavram olarak bu tür bir çoğulculuğu mümkün kılmaz. Türkiye Cumhuriyeti'nin kimlik politikaları dünya genelindeki ulus inşa projeleri açısından bir istisna teşkil etmez. Diğer ulus inşa projeleri gibi, Cumhuriyetin ana projesi de yekpare ve homojen bir toplum yaratmaktır²⁹. Bu uğurda gayrimüslimler bertaraf edilirken sair Müslüman unsurlardan da Türk etnik kimliğinde asimile olmaları istenmiştir. Türk etnik kimliği de kan esasına göre değil dil esasına göre tanımlanmıştır. Bu tanımın kan esasına değil dil esasına göre yapılması ulus inşa sürecini daha demokratik kılmaz, belki bazı durumlarda -o da her zaman değil- daha az kanlı kılabilir. Oysa imparatorluk geçmişine, kurtulması gereken bir tarihsel yük olarak değil, şu anki Türkiye'den çok daha karmaşık bir toplumun altı asırlık tec-

29 Yukarıda kısaca değindiğimiz bize özgü bazı tarihsel gelişim süreçleri neticesinde bu projede kantarın topuzunun fazlaca kaçırıldığı söylenebilirse de, bunun tamamen bize özgü ve istisnai bir proje olduğunu söylemek güç.

rübe birikimi olarak bakılabilse, günümüzün pek çok kimlik problemini daha iyi anlayabileceğiz. Bu tecrübe kendi başına sorunu çözmek için bir anahtar olmasa da, en azından sorunun doğru tesbit edilip tanımlanabilmesi için son derece faydalı olabilir. Öte yandan tıpkı bizim gibi karmaşık bir imparatorluk geçmişine sahip olan Hindistan bu açıdan ilham verici bir örnek teşkil edebilir. Bu mukayeseye, kişi başına düşen milli geliri 500 doların altında olan, 150 milyonluk bir dini azınlığa sahip ve onüç dilin on milyondan fazla kişi tarafından konuşulduğu bu toplumun, kuruluşundan beri demokratik siyasal yapısını nasıl istikrarlı bir şekilde devam ettirebildiğini sorarak başlayabiliriz. Öte yandan bizim için takip edilmesi kaçınılmaz addedilen Batı Avrupa örneklerinin, sahip oldukları refah düzeyine rağmen, bir iki milyonluk bir göçmen nüfus karşısında büyük sosyal sıkıntılar yaşaması, bizi kendi kimlik politikalarımızı da sorgulamaya yöneltmelidir. Belki de burnumuzu doğrultmamızın bir sebebi de kılavuzumuzun karga olmasıdır. ▽

KAYNAKÇA

- Akçura Yusuf**, (1905) [2005] *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara: Lotus
- Anderson Benedict**, (1983) *Imagined communities : reflections on the origin and spread of nationalism*, London ; New York ; Verso
- Barkey Karen**, (2008) *Empire of Difference : The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge ; New York : Cambridge University Press
- Berkes Niyazi**, (1964) *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: Mc Gill University Press
- Bozdoğan Sibel ve Kasaba Reşat**, eds (1997) *Rethinking Modernity and National Identity*, Seattle, Washington: University of Washington Press
- Brubaker Rogers**, (1996), *Nationalism reframed : nationhood and the national question in the new Europe*, Cambridge ; New York : Cambridge University Press
- Cizre Ümit**, (2001), "Turkey's Kurdish Problem: Borders, Identity, and Hegemony" in Brendan O'Leary, Ian S. Lustick, and Thomas Callaghy eds *Right-sizing the state : the politics of moving borders*, New York : Oxford University Press
- Esherick Joseph W., Kayalı Hasan, and Young Eric Van eds**, (2006) *Empire to nation : historical perspectives on the making of the modern world*, Lanham, Md. : Rowman & Littlefield
- Gellner Ernest**, (1983) *Nations and Nationalism*, Ithaca, NY: Cornell University Press
- Greenfield Liah**, (1992) *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge MA: Harvard University Press
- Hastings Adrian**, (1997) *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge University Press
- Hobbsbawm Eric ve Ranger Terrence**, eds (1983), *The Invention of Tradition*, Cambridge ; New York : Cambridge University Press
- Keddie Nikki**, (1969) "Pan-Islam as Proto-Nationalism", *The Journal of Modern History*, Vol. 41, No. 1, pp. 17-28.
- Kedourie Elie**, (1966) *Nationalism*, London:Hutchinson
- Kedourie Elie**, ed (1970) *Nationalism in Asia and Africa* New York: World Pub. Co
- Kuru Ahmet**, (2007) "Passive and Assertive Secularism: Historical Conditions, Ideological Struggles, and State Policies Toward Religion" *World Politics*, Baltimore, Vol. 59, Iss. 4; pp. 568-596
- Lerner Daniel**, (1958) *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*, Macmillan Pub Co
- Lewis Bernard**, (1963) *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press
- Marx Anthony**, (2003) *Faith in nation : exclusionary origins of nationalism*, Oxford ; New York : Oxford University Press

- Smith Anthony**, (2003) *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*, Oxford: Oxford University Press
- Taşpınar Ömer**, (2004) *Kurdish Nationalism and Political Islam in Turkey: Kemalist Identity in Transition*, London: Routledge
- Taşpınar Ömer**, (2007) "Old Turks' Revolt-When Radical Secularism Endangers Democracy", *Foreign Affairs*, Vol. 86 Issue 6, p114-130
- Tilly Charles**, (1998) "How Empires End" in Barkey Karen and Hagen Mark Von eds, *After empire : multiethnic societies and nation-building : the Soviet Union and Russian, Ottoman, and Habsburg Empires* Boulder, Colo. : Westview Press
- Türköne Mümtazer**, (2001) *İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul: Lotus
- Zurcher Eric Jan**, (2000) "Young Turks, Ottoman Muslims an Turkish Nationalists:Identity Politics (1908-1938)" in Kemal Karpat ed. *Ottoman Past and Today's Turkey*, Leiden: Brill Academic Publishers